

Deformed Landscape. The Land of Pomerania – Paradise Lost or Common Heritage? (The Mental Image of Pomerania)

Adam M. Szymski

DOI: 10.30825/5.ak.169.2019.63.2

Krajobraz zdeformowany. Kraina Pomorska – utracony raj czy wspólne dziedzictwo? (Obraz mentalny ziemi pomorskiej)

Key words: deformed landscape, Pomerania, cultural identity, cultural landscape

Introduction

The name “Pomerania” in itself means land situated “by the sea” and it originates from the term used by Baltic Slavic tribes who had lived there at least since the 7th century. Preserved by centuries of developing civilisation and changing political fate, it has finally become a domain of the German culture, to be known as *Pomerland* – a clearly defined region with a specific language, dress and an indispensable awareness of its own, Pomeranian identity – for nearly 700 years, until 1945. During this period it remained first in the borders of Prussia, and then the German Reich.

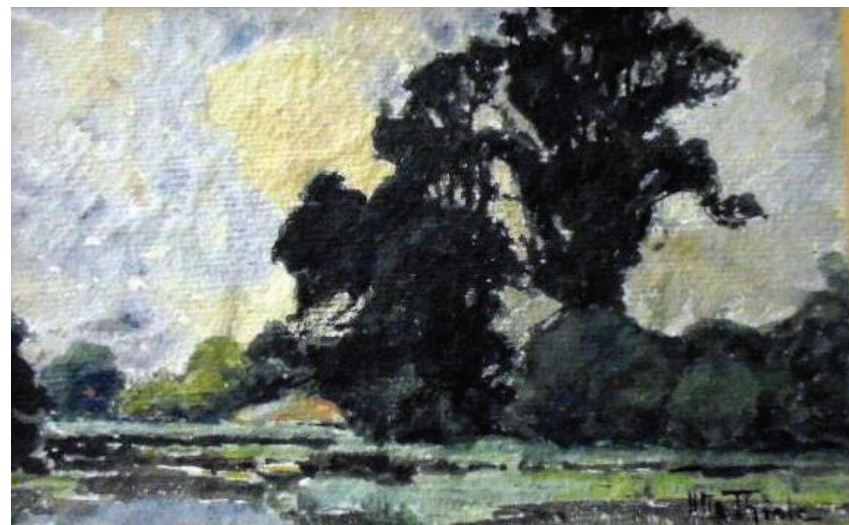

Fig. 1. Otto Thiele „Pommer” (watercolour), ca. 1900 (public domain)

Ryc. 1. Otto Thiele „Pommer” (akwarela), ok. 1900 r. (w domenie publ.)

Although 74 years have passed since part of the Pomeranian Province (*Heimat Pommern*) was taken over by new, Polish (and, after 1947, also Ukrainian) population coming from the former Eastern Borderlands, the cultural specificity of the area seems to remain an unsolved mystery for its post-war inhabitants.

Rapid civilisation changes are transforming former fishermen’s villages immortalised in nostalgic paintings by Otto Thiele or Carl Malchin into mass tourist resorts with growing luxurious hotels, which does not foster the understanding of what the cultural identity of Pomerania is (and what it is not), either (Fig. 1, 2).

The situation of former Junker’s mansions, often with centuries-long traditions, which are scarce, but well-preserved or thoroughly renovated

Słowa kluczowe: krajobraz zdeformowany, ziemia pomorska, kulturowa tożsamość, krajobraz kulturowy

Wprowadzenie

Sama nazwa „Pomorze” oznacza ziemię leżącą „przy morzu” i wywodzi się z określenia przez zamieszkałe co najmniej od VII wieku na tym terenie plemiona Słowian nadbałtyckich. Utrwalona przez wieki rozwijającej się cywilizacji i zmiennych losów politycznych stała się ostatecznie domeną kultury germańskiej, by przez prawie 700 lat, aż po rok 1945, stać się *Pomerlandem* – ściśle zdefiniowanym regionem ze swym specyficznym językiem, strojem i niezbywalną świadomością własnej – pomorskiej – odrębności, pozostając najpierw w granicach Prus, a w końcu Rzeszy Niemieckiej.

Pomimo upływu 74 lat od przejęcia części Prowincji Pomorskiej (*Heimat Pommern*) przez nowy, napływający z dawnych Kresów Wschodnich, jak i z innych centralnych części kraju żywił polski (a po 1947 r. również ukraiński), specyfika kulturowa tego obszaru wydaje się nadal pozostawać dla jego powojennych mieszkańców niewyjaśnioną zagadką.

Zrozumieniu tego, czym jest (i czym nie jest) kulturowa tożsamość Pomorza, nie sprzyjają też gwałtowne zmiany cywilizacyjne, skutkiem których niegdysiejsze wsie

Fig. 2. Carl Malchin, „Country landscape in winter”, oil painting, 1892

Ryc. 2. Carl Malchin „Krajobraz wiejski w zimie”, olej, 1892 r.

rybackie z nostalgią uwiecznione na obrazach takich malarzy jak Otto Thiele czy Carl Malchin zamieniają się w miejsca budowy luksusowych hoteli i masowej turystyki (ryc. 1, 2).

Podobnie ma się rzecz z już nielicznymi, ale nadal zachowanymi lub poddanymi gruntownej renowacji i adaptowanymi na „rezydencje” przez nowych, polskich właścicieli dawnych rezydencji junkierskich – nierzadko też o wielowiekowej tradycji [Świrko 2008].

Podobnie jak z kolejnym pokoleniem Polaków, przesiedlonych tu w ramach akcji „Wisła” Łemków i Ukraińców, nie rodzi się nowa tożsamość następnego pokolenia „Pomorzaków”, tak i w naukowej próbie opisanego fenomenu kulturowego Pomorza nie udało się dotychczas stworzyć pełnej syntezy mogącej stanowić klucz do zrozumienia wyjątkowości Pomorza¹:

*Tam,
gdzie fale Morza Bałtyckiego omywają
plażę, Gdzie niebieski kąkol rozkwita
na wydmowym piasku, gdzie mewy głośno
krzyczą w czasie sztormu, tam jest moja
ojczyzna, tam jest mój dom.
/.../
Wo de Ostseewellen trecken an den
Strand, wo de gele Ginster blüht in’n
Dünensand, wo de Möven schriegen grell
in’t Stormgebruus’, dor is mine Heimat,
dor bün ik tau Huus²*

Zrozumieć znaczy przeżyć, wniknąć w istotę specyfiki kulturowej ludzi do dziś określających się mianem „Pomorzaków”, kształtujących swoje życie w obiektywnie opisywalnym środowisku przyrodniczym w konkretnym miejscu i czasie. „Melancholijna nieskończona przestrzeń pól, lasów i wrzosowisk, małe i duże, czasem ponure jeziora między lasami i kwitnącymi polami, między tymi wioskami i miastami bez przepychu

and adapted for residential purposes by their new, Polish owners is similar [Swirko 2008].

Just as the new generation of Poles, the Lemko and Ukrainians resettled here during the "Vistula" action did not bring a new identity of a new generation of "Pomeranians" scientific attempts to describe the cultural specificity of Pomerania did not succeed in creating a full synthesis that might provide a key to understanding the uniqueness of this region¹:

.../
Wo de Ostseewellen trecken an den
Strand, wo de gele Ginsten blüht in'n
Dünensand, wo de Möven schriegen grell
in't Stormgebruus', dor is mine Heimat,
dor bün ik tau Huus²

To understand means to live, to have insight in the essence of the cultural specificity of people who have been referring to themselves as "Pomeranians" until today and who have been shaping their lives in an objectively describable natural environment, at a defined time and place. "Melancholic, infinite space of the fields, forests and moorlands, large and small, sometimes gloomy lakes between forests and blooming fields, between those villages and towns, without the glamour of wealth, but marked by the incessant labour and indispensable will to persist of the residents of this vast shoreland. Marked by dunes, sand and fishing

nets, this (was and continues to be) our homeland"³.

* * *

In the monograph entitled "Morphogenetic types of settlements in Western Pomerania", published in 1988, Halina Szulc presented the first research results in Poland after World War II, according to her own classification. The author omitted the whole detailed map of villages and settlements created at the turn of the 19th and 20th century that covered the whole area of the *Land Pommern* together with their specification, by F. Engel, as well as the series of studies on Pomeranian villages in specific "counties" of the Pomeranian Province by G. Bronisch, W. Ohle, and H. Teichmüller. In two maps, that included, apart from an "index of plans of Western Pomeranian villages from the beginning of the 19th century", H. Szulc also presented a map (significantly different from the so-called index) entitled "The forms of Western Pomeranian villages by types of soil in the beginning of the 19th century" (Fig. 3a,b, 4a,b).

This publication, which ignores the outcomes of studies conducted before 1939 by German researchers, who not only had access to archived materials, but also contact with live, multi-generational memory of residents of these villages, raises the question, whether and to what extent we are currently aware of the memory of past generations who had shaped

this land for over six centuries and whether we do not deal with a continuous need to analyse its essence? (Fig. 5a,b).

In the introduction to the book entitled "Wieś pomorska wczoraj i dziś" (The Pomeranian countryside in the past and today) published in 2006 by the members of the former Department of Landscape Architecture of the Szczecin Academy of Agriculture, I wrote, among others, that: "In the centuries of its history, Western Pomerania constituted a part of the Pomeranian Land that extended as far as to Rostock to the west and Gdansk Pomerania to the east and it was subject to numerous transformations, divisions and influences of various tribes, among whom the Slavic and German people established a permanent connection with the region, struggling – not always peacefully – to determine zones of influence and permanent settlement areas. p. 13).

In spite of obvious references to historical Slavic traditions, the settlers who inhabited Pomerania after 1945 had no chances to maintain and first of all to understand the cultural traditions of the region. One might even believe that the specifically understood originality of the newly created "Western Borderlands" was their "colonisation multi-culturalism". Each of the ethnic groups that arrived in the area (apart from the native Kashubian population) brought to their new place of residence not only their former traditions, but

bogactwa, ale naznaczone nieustanną pracowitością i niezbywalną chęcią trwania mieszkańców tej rozległej krainy przybrzeżnej. Naznaczona przez wydmy, piasek i sieci rybaków to (była i wciąż jest) nasza ojczyzna"³.

* * *

Halina Szulc w wydanej w 1988 r. monografii pt. „Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim” przedstawiła pierwsze po II wojnie światowej w Polsce wyniki badań według własnych zasad klasyfikacji. Autorka pominęła opracowaną szczegółowo mapę wsi i osady przełomu XIX i XX wieku obejmującą obszar całego *Land Pommern* z jednoczesną ich specyfikacją autorstwa F. Engela, a także serię opracowań dotyczących wsi pomorskich w poszczególnych „powiatach” Prowincji Pomorskiej przez G. Bronischa, W. Ohle, H. Teichmüllera i G. Baiera. Poza „skorowidzem planów wsi Pomorza Zachodniego z początku XIX w.” H. Szulc przedstawia także (znacznie różniącą się od tzw. skorowidzu) mapę zatytułowaną jako „Kształty wsi Pomorza Zachodniego na tle gleb na początku XIX wieku” (ryc. 3a,b, 4a,b).

Analizując to opracowanie ignorujące efekty badań prowadzonych przed 1939 r. przez niemieckich badaczy, nie tylko dysponujących materiałem archiwalnym, ale także mających styczność z „żywą”

wielopokoleniową pamięcią mieszkańców tych wsi, rodzi się pytanie, czy i na ile jesteśmy dziś świadomi pamięci minionych pokoleń kształtujących przez przeszłość sześć wieków obraz tej ziemi i czy nie mamy czasem do czynienia z ciągłą potrzebą dalszego dociekania jego istoty? (ryc. 5a,b).

We wstępie do wydanej w 2006 r. przez zespół pracowników ówczesnej Katedry Projektowania Krajobrazu AR w Szczecinie książki pt. „Wieś pomorska wczoraj i dziś” pisałem m.in., że: „Pomorze Zachodnie w swej wielowiekowej historii, stanowiąc część krainy pomorskiej sięgającej od zachodu aż po okolice Rostoku, a od wschodu graniczącym z Pomorzem Gdańskim podlegało wielu na przestrzeni (minionych) wieków przeobrażeniom, podziałom i wpływom różnych ludów, z których na trwałe z Pomorzem związały się plemiona słowiańskie i germańskie, ścierając się – nie zawsze w sposób pokojowy – w wyznaczeniu stref wpływów i stałych miejsc osiedlenia.” (s. 13).

Pomimo oczywistych odniesień do niegdysiejszej tradycji słowiańskich z podtrzymaniem, a przede wszystkim ze zrozumieniem kulturowej tradycji regionu zasiedlającej Pomorze po 1945 r. mieszkańcy nie mieli jakichkolwiek szans. Można wręcz sądzić, że swoiście rozumianą oryginalnością nowo powstających (?) „Kresów Zachodnich” był fakt „kolonizacyjnej wielokulturowości”. Każda bowiem z przybywających

na te tereny (nie licząc autochtonicznej ludności Kaszub) grup etnicznych wносиła na miejsca swego nowego zamieszkania nie tylko swoje dawne tradycje, ale i różne formy współżycia społecznego i obyczaje. Nie ulega wątpliwości, że inny stosunek do Pomorza mieli przymusowo przeniesieni na te tereny Ukraińcy czy Łemkowie z Bieszczad, inny przybywszy z nieodległej Wielkopolski, inny wreszcie przesiedleńcy z Kresów Wschodnich (ryc. 6).

Mimo postępującej z biegiem czasu integracji do dziś daje się dostrzec pozostałości oryginalnych cech kulturowych w tak zachowanym stylu życia, w stosunku do religii i historii. Integracji w obrębie wspólnoty zamieszkania nie sprzyjały (i nadal nie sprzyjają) także „mechaniczne” podziały na nowe okręgi administracyjne, poczynając od tworzonych *ad hoc* województw, a nierzadko kończąc na nowo wyznaczanych gminach (ryc. 7).

Pojęcie i terytorium

Zgodnie z opisem Mieczysława Świątkowskiego „Pomorze (w granicach Polski od 1945) to szeroki pas Polski przylegający do wybrzeży Bałtyku. Obszar ograniczony na zachodzie Odrą, a na wschodzie Wisłą. Południową granicę Pomorza wyznacza dolina Noteci i Warty. Obszar ten jest zróżnicowany pod względem fizyczno-geograficznym, jak również administracyjnym

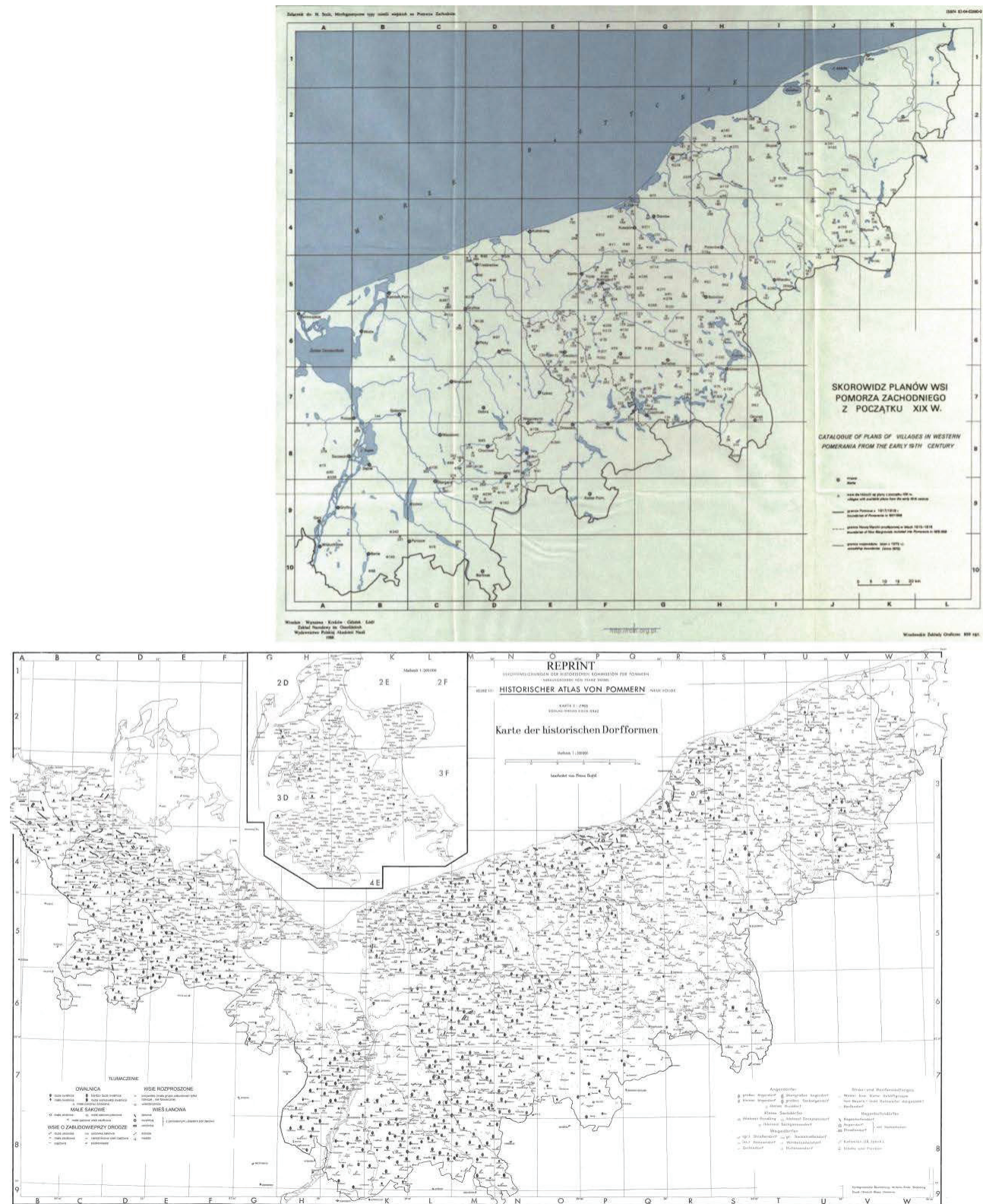

Fig. 3a,b. Map "Index of villages" by H. Szulc of 1988 (top) and a map of Pomeranian villages from the end of the 19th century by F. Engel, reprint of 1963 (bottom)

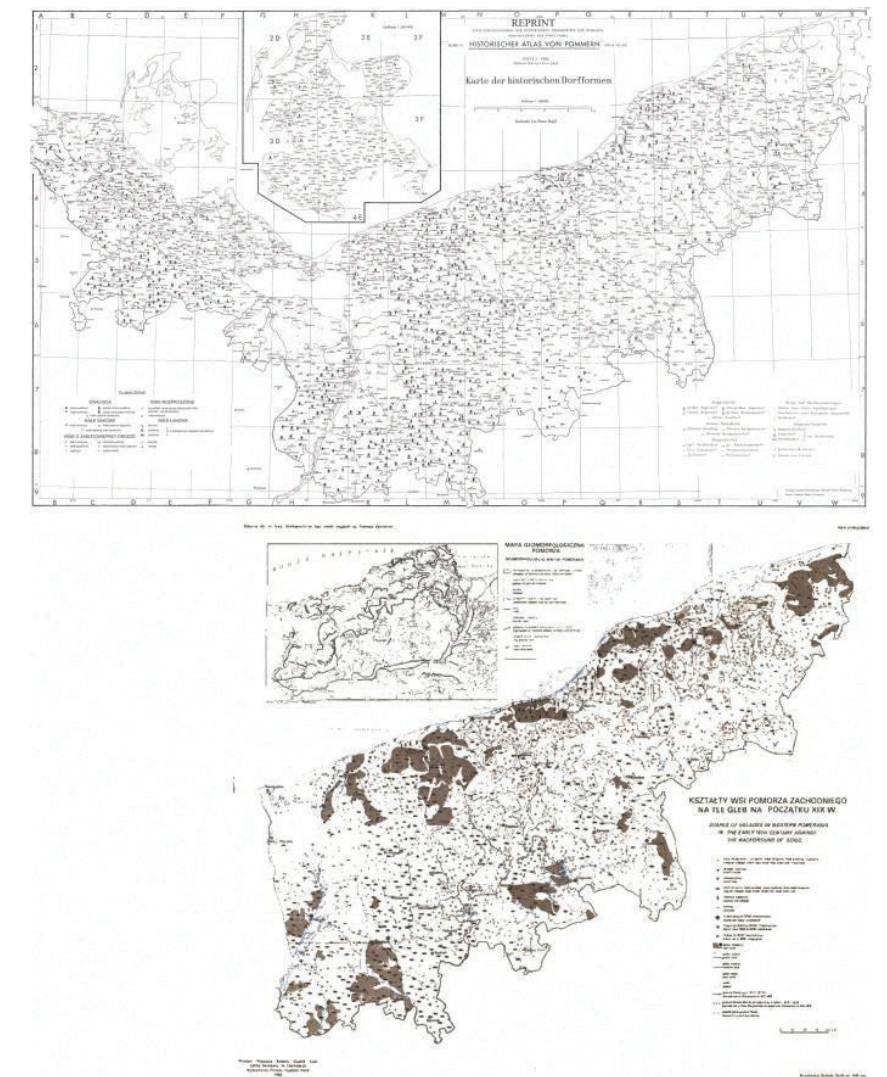
Ryc. 3a,b. Mapa „skorowidz wsi” wg H. Szulc z 1988 r. (górną) i mapa wsi Pomorza z końca XIX w autorstwa F. Engela wg reprinted z 1963 r. (dół)

i gospodarczym. **Pomorze Zachodnie** to obszar Niziny Szczecińskiej wraz z Niziną Pyrzycką i wyspami leżącymi u ujścia Odry do Zatoki Pomorskiej oraz na południu z Pojezierzem Myśliborskim. **Pomorze Środkowe** obejmuje swoim zasięgiem Pobrzeże Słowińskie oraz położone bardziej na południu z Pojezierze Drawskie, Wałeckie, Bytowskie, Krajeńskie i Równinę Tucholską. Ze względu na charakterystyczne cechy możemy też mówić o jego unikalności w skali kraju oraz specyficznych walorach przyrodniczych i możliwościach wykorzystania gospodarczego dziś i w przyszłości” (ryc. 7). „Pomorze Zachodnie” pod względem administracyjnym to przede wszystkim byłe województwo szczecińskie. Południowa część tego obszaru leży w byłym województwie gorzowskim. W obrębie „Pomorza Środkowego” leżą: byłe woj. koszalińskie i byłe woj. słupskie, a południowa jego część należy do byłych województw: pilskiego i bydgoskiego.” [Świekatowski 1999].

Już chociażby z tego ogólnego opisu łatwo zdać sobie sprawę, że większa część historycznie ukształtowanego regionu, jakim był obszar Pomorza przyłączony po 1945 r. do Polski, został podzielony (zależnie od zmieniających się w okresie lat 1946–1999 decyzji administracyjnych) na kilka niezależnych organizmów administracyjnych i gospodarczych (ryc. 8a–e).

Fig. 4 a,b. Comparison of the location of villages according to the map by F. Engel (top) and the map entitled „Shapes of villages in Western Pomerania” by H. Szulc, classified according to type⁴

Ryc. 4a,b. Porównanie lokalizacji wsi wg mapy F. Engela (górną) i mapy pt. „Kształty wsi Pomorza Zachodniego” opracowanej przez H. Szulc z rozróżnieniem typologicznym⁴

Jednak region to nie tylko specyficzny w strukturze państwa obszar ukształtowany w wyniku wielu wydarzeń historycznych, wyróżniający się określonymi cechami, np. geograficznymi czy gospodarczymi. O specyficznych cechach regionu i jego integralności decydują jego mieszkańcy związani poczuciem swoistej wspólnoty wyrażonej w lokalnej

kulturze. Mieszkańcy regionu mają poczucie własnej odrębności, nie negują wspólnoty narodowej, pielęgnując własny lokalny patriotyzm i tradycję.

Regiony sięgają swoimi korzeniami czasów najdawniejszych i często są świadectwem różnorodnych wydarzeń historycznych. Szczególnym przypadkiem wydaje

Fig. 5a. Borders of regions according to Polish historians
Ryc. 5a. Granice regionów wg historyków polskich

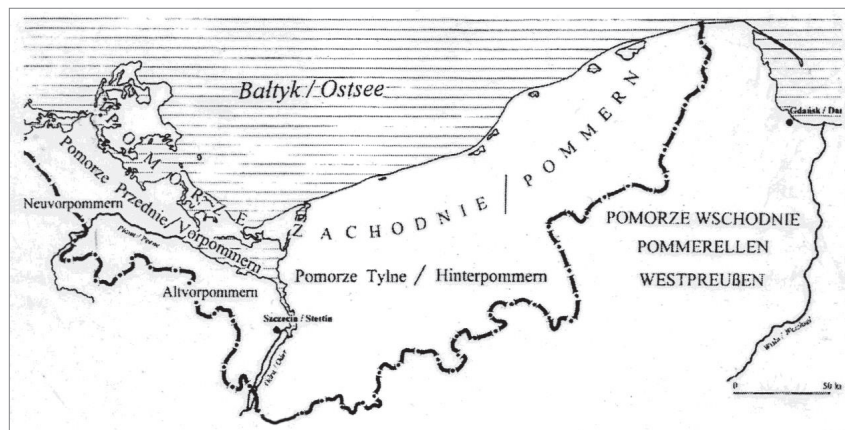

Fig. 5b. The border of the Pomeranian Region (Pommern) according to German historians (divided into Vorpommern and Hinterpommern)
Ryc. 5b. Granica regionu pomorskiego (Pommern) wg historyków niemieckich (z podziałem na Vorpommern i Hinterpommern)

different forms of social cohabitation and customs. It is doubtless that the Lemko or Ukrainians who had been resettled from Bieszczady by force had a different attitude to Pomerania than newcomers from nearby Greater Poland or than settlers from the Eastern Borderlands (Fig. 6).

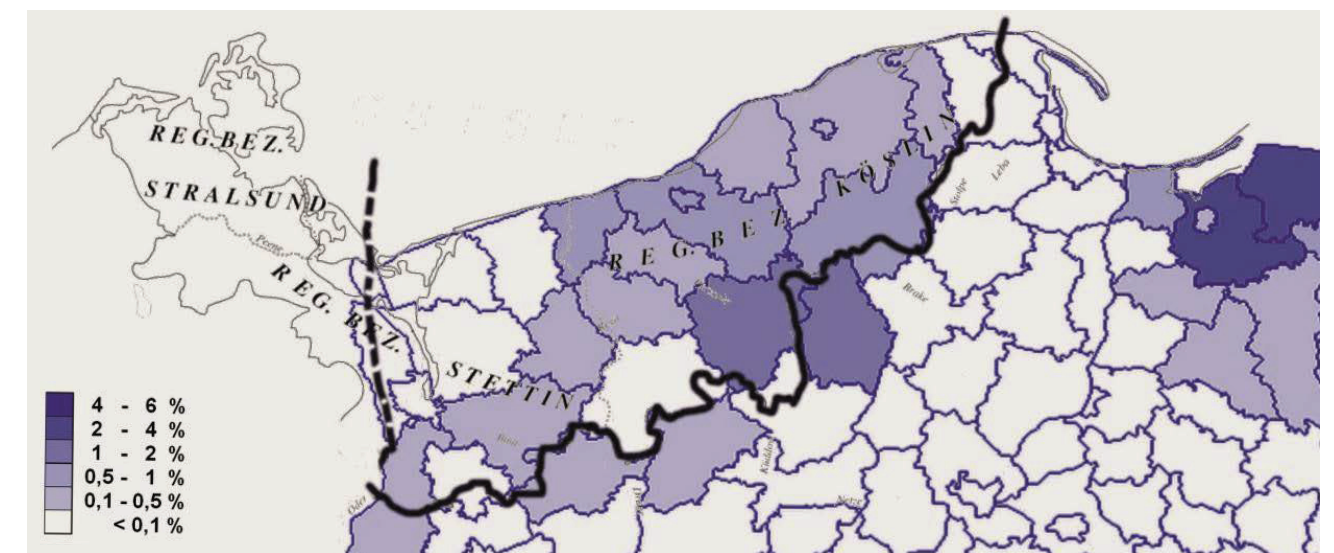
In spite of integration that progressed with time, the remains of the original cultural properties still remain noticeable in the preserved lifestyle, attitude to religion and history. "Mechanical" division into new administrative units, starting from voivodeships created *ad hoc* often to newly designed municipalities, did not foster integration in the common place of residence, either (Fig. 7).

Notion and territory

According to the description by Mieczysław Świekatowski, "Pomerania (within the borders of Poland since 1945) is a wide belt of the country adjacent to the Baltic sea shore, limited by the Odra River to the west and the Vistula River to the east. The southern border of Pomerania is the valley of the Noteć and Warta Rivers. The area is diversified in physical and geographic terms, as well as in terms of administration and economy. **Western Pomerania** is the area of the Szczecin Lowland with the Pyrzyce Lowland and the islands located in the estuary of the Odra River and the Myślibórz Lakeland to the south. **Central Pomerania**

Fig. 6. Territorial settlement of the Pomeranian region by Ukrainian population after 1947

Ryc. 6. Terytorialne zasiedlenie terenu Pomorza przez ludność ukraińską po 1947 r.

się być tu „region pomorski” będący miejscem ścierania się (poczynając od końca IX w. po XIII w.) wpływów plemion słowiańskich i germańskich na zachód od Wisły po linię Łąby, stanowiący przestrzeń zarówno kulturowej dezintegracji, jak i próby znalezienia swobodnego *status quo*

między niegdysiejszą tożsamością a świadomością własnej odrębności wśród nowych grup etnicznych żyjących w jego granicach po 1945 roku (ryc. 9a,b).

Nie ulega wątpliwości, że tak jak w przypadku wielu innych regionów w Europie, w dużym stopniu

poczucie odrębności Pomorzan uformowały warunki geograficzne, klimat, ukształtowanie terenu z licznymi jeziorami i występowanie dużych obszarów leśnych, a w przypadku Pomorza istnienie szczególnego związku z morzem i jego gospodarczym wykorzystaniem⁵ (ryc. 10).

Utrwalenie tej odrębności wzmacniały tworzące się przez kolejne pokolenia tradycja i kultura wyrażające się w sposobie zamieszkania, obyczajach, odmienności językowej i religii, jak również w oryginalnych ubiorach i muzyce, której dopełnieniem stał się hymn⁶. Jest on szczególnym elementem tożsamości terytorialnej, identyfikującym wspólnotę, dla której ów niemiecki „Heimat” staje się „ziemią rodzinną”^{7, 8} (ryc. 11).

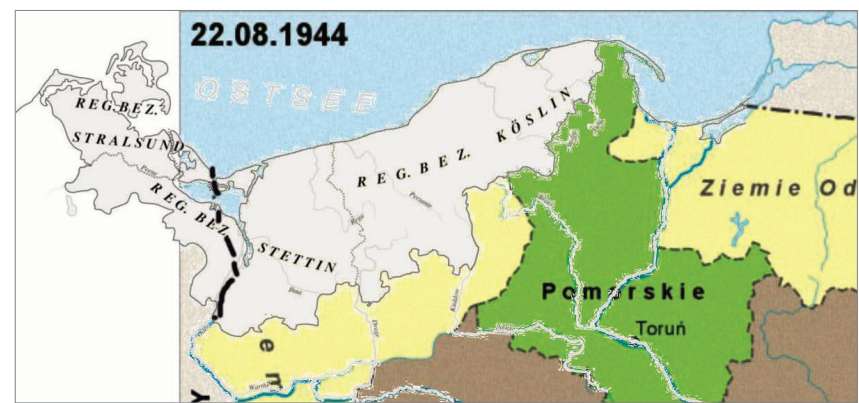
Fig. 7. Pomeranian landscape in the vicinity of Warcin (Germ. Varzin), 19th c. litograph

Ryc. 7. Krajobraz pomorski z okolic Warcina (niem. Varzin), litografia z XIX wieku

covers the Słowińskie Coast and the Drawskie, Wałeckie, Bytowskie, and Krajeńskie Lakelands as well as the Tuchola Plain situated more to the south. Its characteristic features make it a unique region on the scale of the whole country, with specific natural values and economic possibilities for the present and future" (Fig. 7). In administrative terms, "Western Pomerania" is, first of all, the former Szczecin voivodeship. The southern part of the region is located in the former Gorzów voivodeship. The territory of "Central Pomerania" includes: The former Koszalin and Słupsk voivodeships, while its southern part belongs to the former Piła and Bydgoszcz voivodeships" [Świekatowski 1999].

Even this general description shows that the major part of a historically shaped region that was the area of Pomerania, which was incorporated into Poland in 1945, was later divided (based on administrative decisions that changed in the 1946–1999 period) into several independent administrative and economic units (Fig. 8a–e).

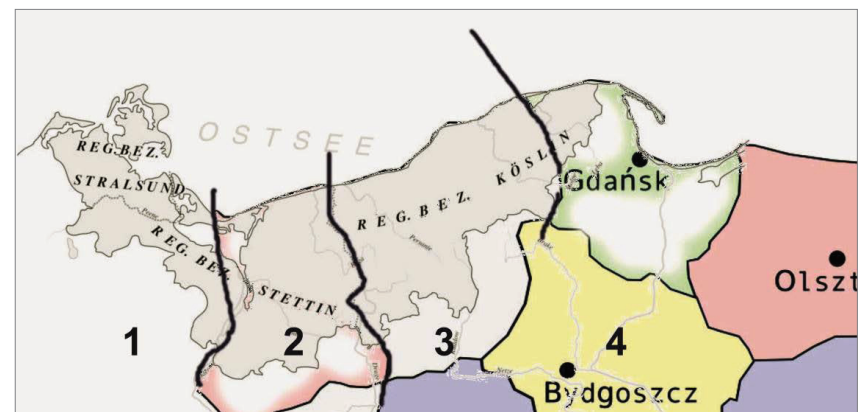
However, a region is not only a specific area in the structure of the state that has been shaped as a result of numerous historical events and characterised by distinctive geographical or economic features. The specificity and integrity of a region are determined by its inhabitants who are linked by a specific sense of community expressed in local culture. Residents of the region, who have the sense of their own uniqueness, do not

a)

b)

c) 1952

d) 1975

e) 1999

Fig. 8a–c. Administrative divisions of the Pomeranian region in the years 1944–1999
Ryc. 8a–c. Podziały administracyjne na obszarze Pomorza w latach 1944–1999

W wyniku nowych podziałów terytorialnych, jakie nastąpiły w efekcie zmiany granicy polsko-niemieckiej po zakończeniu II wojny światowej, region pomorski w utrwalonych na przełomie XVIII i XIX wieku granicach został „przecięty” na dwie części, z których 1/3 wielkości jego historycznego obszaru znalazła się po stronie niemieckiej, a 2/3 w nowych granicach powojennej Polski.

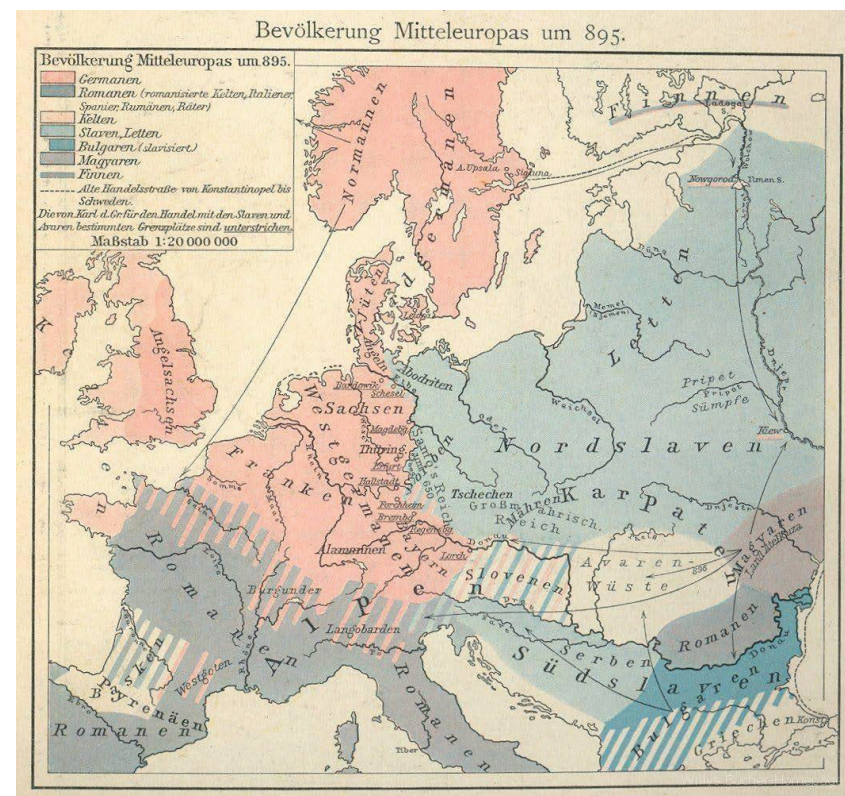
Z przedstawionej powyżej mapy ilustrującej aktualnie obowiązujący podział administracyjny Polski widać już na pierwszy rzut oka, że owe 2/3 obszaru historycznego regionu znajdują się w granicach dwóch województw: zachodniopomorskiego i pomorskiego identyfikowanych przez niektórych polskich badaczy jako niezależne (do czasu zmiany granic Polski po II wojnie światowej nieznanych) kulturowo regiony: **Pomorze Zachodnie** i **Pomorze Gdańskie** (ryc. 12).

W kontekście prowadzenia badań nad tożsamością wspólnot lokalnych wprowadzona innowacja wydaje się być podstawową przeszkodą badawczą nad dziejami i tradycją Pomorza¹⁰.

W efekcie dokonanych podziałów ważne staje się bowiem pytanie o cel i sens zachowania historycznie trwale zapisanej w świadomości (?) tradycji kulturowej i odrębności terytorialnej „regionu pomorskiego”, którego rzeczywiste istnienie staje się już tylko istnieniem utrwalonym w pamięci zbiorowej.

Fig. 9a The range covered by Slavic tribes in the 9th century

Ryc. 9a. Zasięg lokalizacji plemion słowiańskich w IX w.

contest the national community, but cultivate their own local patriotism and traditions.

The origins of regions date back to the oldest days and they are often a testimony of various historical events. The "Pomeranian region", which was (starting from the end of the 9th century to the 13th century) the arena of conflicting influences of Slavic and Germanic tribes west of the Vistula River to the Elbe River, and an area of both cultural

disintegration and attempts to find a specific *status quo* between historical identity and the awareness of its own distinctiveness among new ethnic groups that have lived there since 1945, is a specific instance (Fig. 9a,b).

It is doubtless that, as it was in the case of numerous other European regions, the sense of autonomy of Pomeranians was shaped by geographical conditions, the climate, terrain formation with many lakes and large

forest areas, and, as far as Pomerania is concerned, tight bonds with the sea and its economic use (Fig. 10).

This autonomy was reinforced by the culture and traditions created by generations and expressed in the way of living, customs, unique religion and language, as well as original costumes and music, which was complemented by the anthem⁵. It is a specific element of territorial identity that identifies the community, for whom this German "Heimat" has become the "mother land"^{6,7} (Fig. 11).

As a result of the new territorial divisions that resulted from the changes in the Polish and German border after the end of World War II, the Pomeranian region, in its borders that emerged at the turn of the 18th and 19th centuries, was "cut" into two parts, and 1/3 of its historical area remained on the German side of the border, and 2/3 – within the new borders of post-war Poland.

The map presented above, illustrating the current administrative division of Poland, shows at first sight that these 2/3 of the historical area are located in two voivodeships: The Western Pomeranian and Pomeranian Voivodeships, which are identified by some of the scientists as culturally independent regions (unknown until the Polish borders were changed after World War II): **Western Pomerania and Gdansk Pomerania** (Fig. 12).

In the light of analysing the identity of local communities, the introduced innovation seems to be

Fig. 9b. Areas inhabited by Germanic population in the 13th century

Ryc. 9b. Obszar zasiedleni ludności germańskiej w XIII w.

Niezależnie od rzeczywistych granic regionu (ryc. 13a,b) sama nazwa Pomorze ma genezę słowiańską (*kraj przy morzu*), która w formie *Pommern* przeszła do języka niemieckiego¹³. Począwszy od podziałów kontynentalnych z XVI wieku i upadku Księstwa Pomorskiego Gryfitów (1637 r.) upowszechniło się określenie „Pomorze Zachodnie” (Vorpommern) dla zachodniej (zodrzańskiej) jego części i „Pomorze” (Pommern) dla jego części położonej na wschód od Odry. Na początku XX wieku w publikacjach naukowych, po I wojnie światowej w dokumentach administracyjnych coraz częściej zaczęto używać nowych pojęć „Pomorze Wschodnie i Zachodniopomorskie”, choć granica między tymi dwiema częściami nie była jasno określona.

Po zmianie granic państwowych (1944 r.) w radzieckiej strefie okupacyjnej utworzono okręg administracyjny „Meklemburgia-Pomorze Zachodnie”, ignorując w ten sposób istnienie przedwojennych granic Prowincji Pomorskiej (ryc. 14a,b).

W tej sytuacji sami Niemcy przesiedleni z obszaru Pomorza przydzielonego Polsce w celu utrwalenia świadomości lokalnej tradycji zaczęli w przypadku podzielonego Pomorza używać określenia *Vorpommern* (Pomorze Przednie) i *Hinterpommern* (Pomorze Tylnie), zachowując dla polskiego Pomorza Gdańskiego nazwę *Pomerellen*¹⁴ (ryc. 15).

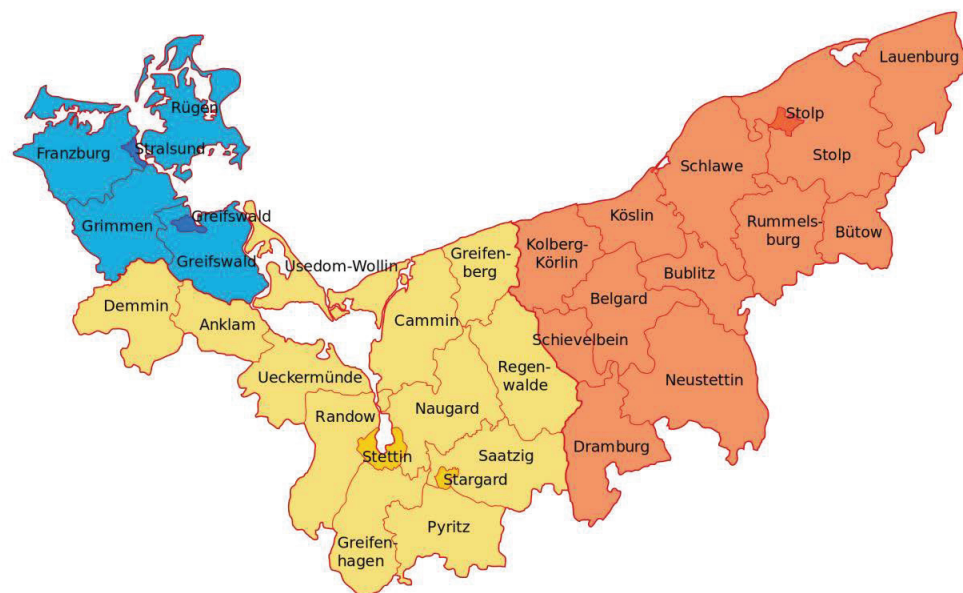

Fig. 10. The Pomeranian region in the administrative borders of the Pomeranian Province of 1913

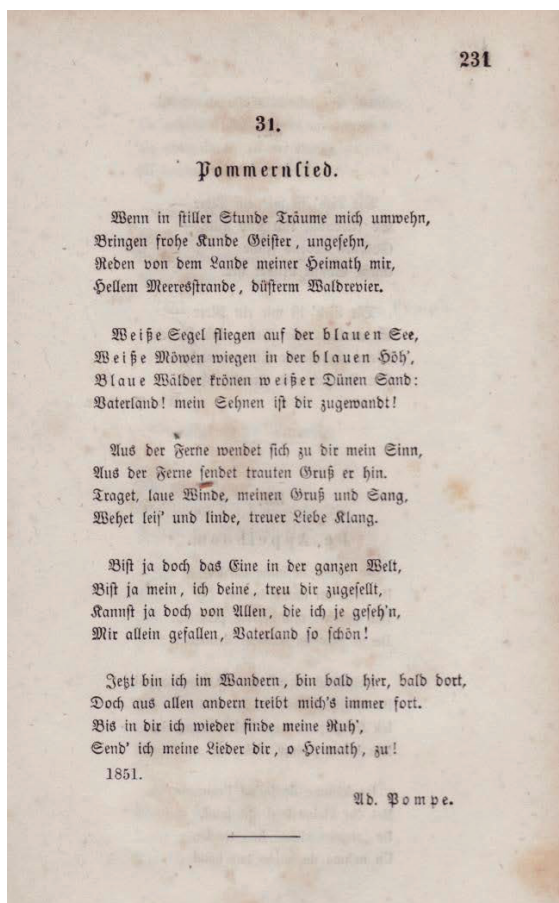
The Pomeranian Province (German: *Provinz Pommern*) – a province of the Prussian state and later of the united German state. (until 1945). The capital of the province was Szczecin, and temporarily, in the period 1808–1814, Stargard. In 1939, the surface area of the province was 38 401 km² and the population – 2 405 021 people; [https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomorze_\(prowincja\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomorze_(prowincja))

Ryc. 10. Region pomorski w granicach adm. Prowincji Pomorskiej z 1913 r.

Prowincja Pomorze (niem. *Provinz Pommern*) – prowincja państwa pruskiego, a potem zjednoczonych w XIX w. Niemiec (do 1945 r.). Stolicą prowincji był Szczecin, a przejściowo w okresie 1808–1814 Stargard. W 1939 r. prowincja miała powierzchnię 38 401 km² i liczyła 2 405 021 mieszkańców; [https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomorze_\(prowincja\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomorze_(prowincja))

Fig. 11. The original lyrics of the anthem (the Pomeranian Song) of the Pomeranian Region

Ryc. 11. Oryginalny tekst hymnu (piosenki pomorskiej) Krainy Pomorskiej

„Gdy w nocnej ciszy nachodzą mnie sny,
radosne wieści przynoszą mi duchy, mówią
o mojej ojczystej krainie, świetlistym
wybrzeżu i leśnej głuszy.

Tam:

Białe żagle kołyszą się na błękitnej morskiej
fali, białe mewy latają na niebieskim niebie,
zielone lasy wieńczą piaszczyste wydmy, och!
mój „Pommernland” – jak ja tęsknię za tobą!

Z daleka moje myśli biegną do ciebie, z daleka
wysyłam Ci moje pozdrowienie; łagodny wiatr
wieje, niesie moje słowa i mój śpiew, cichy
i delikatny dźwięk wiernej miłości.

W końcu jesteś tym jedynym na całym świecie,
jesteś mój a ja jestem twój – wiernie ci oddany,
Bo przecież:

ze wszystkiego co kiedykolwiek widziałem
ty jesteś najpiękniejszy, mój „Pommernland”!

Teraz jestem w podróży, niedługo będę już
na miejscu, ale nigdzie nie mogę znaleźć
spokoju; tylko tam.

Więc póki jestem tu

do was ślę moją pieśń, pieśń o mojej
Ojczyźnie!”

W PUŁAPCE CZASU

Fig. 12. Current administrative division of the Republic of Poland

Ryc. 12. Aktualny podział administracyjny RP

osób na powierzchni 38 401 km² w 2807 gminach. Odpowiadało to średniej gęstości zaludnienia wynoszącej 62 mieszkańców na km².

Pomorze wraz z większością regionu wschodniej Łąby rozwinęło się w średniowieczny spichlerz zachodniej Europy. Do końca swego istnienia Pomorze pozostawało typowym krajem rolniczym. Oprócz handlu zbożem i związanej z nim produkcji piwa, znaczącym dla gospodarki były rybactwo morskie (śledź) i jeziorne, produkcja ziemniaków, a także buraka. Rozwijała się – szczególnie w granicach posiadłości junkierskich – hodowla koni, krów i owiec.

Działania wojenne trwające do 1945 r. nie objęły bezpośrednio Pomorza, a większość zniszczeń dotyczyła jedynie miast rabowanych i palonych już po ich zdobyciu przez oddziały Armii Czerwonej. Terenom wiejskim udało się uniknąć zniszczeń, z wyjątkiem części zamków i dworów, których właściciele nie chcieli lub nie zdążyli opuścić.

Paradoksalnie też największe straty w krajobrazie kulturowym tej części Pomorza, która znalazła się w nowych granicach Polski, nastąpiły dopiero w okresie powojennym. Jeszcze praktycznie do połowy lat 50. Pomorze Zachodnie stanowiło teren niekontrolowanego rabunku i dewastacji prowadzonych przez stacjonujące tu oddziały wojsk sowieckich, jak i polskich szabrowników. Ochronie zastanego dziedzictwa kulturowego i zachowanego potencjału gospodarczego nie sprzyjało też

Od 1947 roku Pomorze Przednie oficjalnie stało się Ostmecklenburgiem. Po rozwiązaniu landów i wprowadzeniu nowej struktury administracyjnej w NRD nastąpił w 1952 r. rozpad (niemieckiego) Pomorza Zachodniego na okręgi Rostock, Neubrandenburg i Frankfurt nad Odrą. Ostatecznie, pozostającą po stronie niemieckiej część Pomorza połączono (wbrew protestom lokalnych struktur kościoła protestanckiego) z Meklemburgią, tworząc w 1990 r. wspólny kraj związkowy Meklemburgia-Pomorze Przednie.

W efekcie tych działań, z uwzględnieniem całkowitej wymiany ludności na polskiej części Pomorza, dokonywano mniej lub bardziej konsekwentnego „zatarcia” granicy regionu poprzez kolejno wprowadzane „reformy administracyjne”.

Ta część Pomorza, która znalazła się pod administracją polską,

została w 1950 r. podzielona na województwa szczecińskie i koszalińskie, a w 1975 r. na województwa szczecińskie, koszalińskie i słupskie.

W 1990 roku utworzono – po stronie niemieckiej – kraj Meklemburgia-Pomorze Przednie z powiatami: Rostock, Schwerin i Neubrandenburg. Gminy pomorskie w powiecie Frankfurt nad Odrą zostały przydzielone Brandenburgii. Po stronie polskiej województwo zachodniopomorskie powstało w wyniku reformy administracyjnej w 1999 r. z województw koszalińskiego i szczecińskiego. Najbardziej wysunięte na wschód obszary „Hinterpommern”, czyli tereny byłego województwa słupskiego, zostały przydzielone do województwa pomorskiego z siedzibą administracyjną w Gdańsku.

W 1939 roku w województwie pomorskim mieszkało 2 393 844

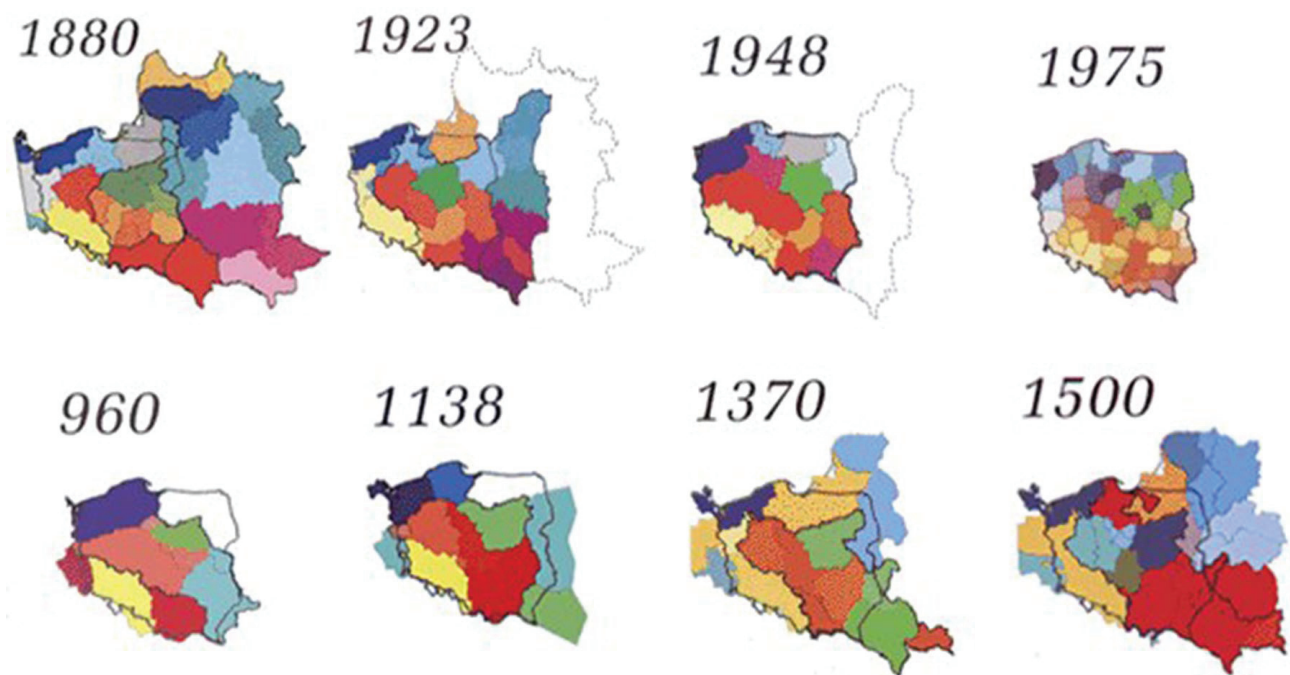

Fig. 13a. The identification of Pomerania as a region within the borders of Poland¹⁰

Ryc. 13a. Identyfikacja Pomorza jako regionu w granicach państwa polskiego¹¹

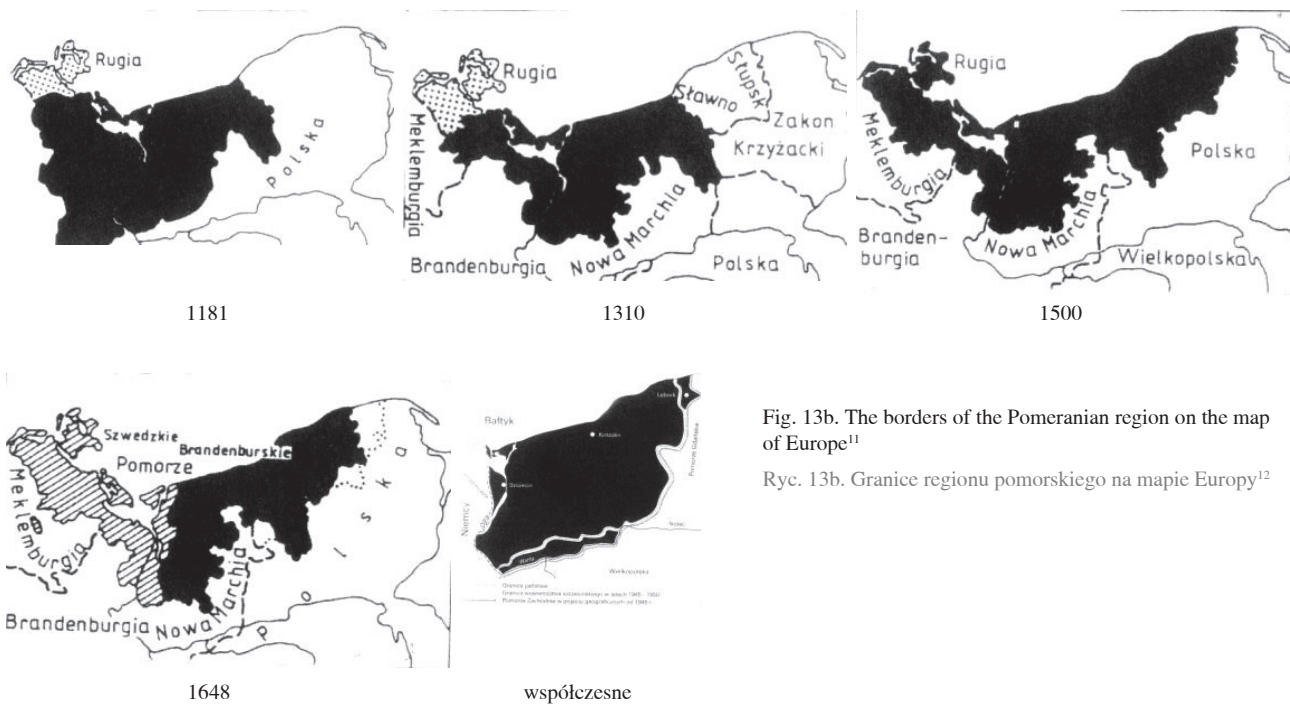

Fig. 13b. The borders of the Pomeranian region on the map of Europe¹¹

Ryc. 13b. Granice regionu pomorskiego na mapie Europy¹²

Fig. 14 a,b. German propaganda posters of 1947

Ryc. 14 a,b. Niemieckie plakaty propagandowe z 1947 roku

negatywne nastawienie do „wszystkiego co niemieckie” nowych osadników osiedlanych tu wbrew własnej woli i – jak sądzono – tylko na jakiś czas.

Stary dąb

(symbol Pomorza i Prus Zachodnich)

Kiedy myślę o moim dzieciństwie, to drzewo staje mi przed oczami i budzi nieme pytanie, ile warte są nasze marzenia.

Samotny stoi stary dąb. O ubóstwie, strachu i cierpieniu, rozciągniętym jak ostrzeżenie, wysoko nad gałęziami, w ponurym zachodzie słońca.

Przez siedemset długich zim był w stanie wytrzymać wszystkie burze, a potem bez opieki i obrony padł w wielkim pożarze.

Ale drzewo nie umarło. Niczym błogosławieństwo nowe młode gałęzie przebijają się znów ku światłowi. (...)

Wolfgang Köpp (1991)

„Melancholijna nieskończona przestrzeń pól, lasów i wrzosowisk, małe i duże, czasem ponure jeziora między lasami i kwitnącymi polami, między tymi wioskami i miastami bez bogactwa przepychu, ale naznaczone nieustanną pracowitością i nigdy brakiem chęci trwałego zagospodarowania rozległej krainy przybrzeżnej.

Naznaczony przez wydmy, piasek i sieci rybaków to nasz dom na wschodzie... Lasy, które wydają się nam tak groźne, czasem obce i ciemne... Wrzosowiska te, zwieńczone pojedynczymi wysokimi łądkami, z licznymi, częściowo zarosniętymi, częściowo wyprostowanymi namorzynami, przeplatany

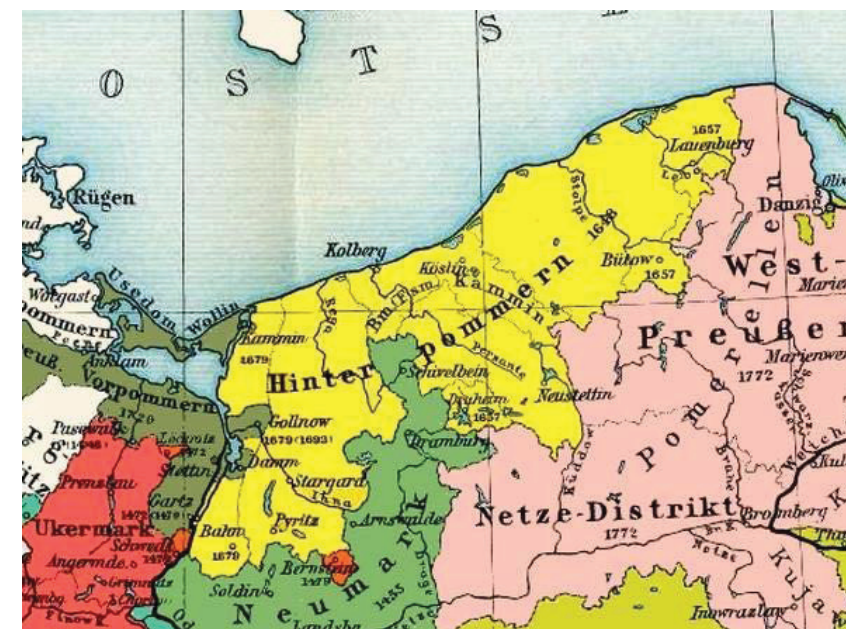

Fig. 15. Vorpommern and Hinterpommern (Putzger 1905, source: Wikimedia Commons)

Ryc. 15. Pomorze Przednie i Pomorze Tylnie (Putzger 1905, źródło: Wikimedia Commons)

the main barrier for studies on the history and traditions of Pomerania⁹.

As a result of the divisions, the question concerning the aim and sense of preserving the Cultural traditions that are permanently engraved in the consciousness and the territorial separateness of the "Pomeranian region", whose actual existence is becoming merely a being rooted in collective memory.

Regardless of the actual borders of the region (Fig. 13a, b), the name Pomorze (Pomerania) has Slavic origins (*the land by the sea*), which took the form *Pommern* in German¹². Starting from the continental divisions of the 16th century and the fall of the Pomeranian Duchy of Griffins (1637), the name *Vorpommern* (Western Pomerania) was used in reference to the Western part (west of the Odra River) and *Pommern* (Pomerania) in reference to the part located east of the Odra River were used. At the beginning of the 20th century, authors of scientific publications and administrative documents published after World War I started to use the term "Eastern and Western Pomerania", although there was no clearly defined border between those two parts of the region.

After the state borders were changes in 1944, the administrative district "Mecklenburg – Vorpommern" was established in the Soviet occupation zone, which ignored the existence of the pre-war borders of the Pomeranian Province (Fig. 14a,b).

In this situation, even the Germans resettled from the part of Pomerania allocated to Poland in order to preserve the awareness of local traditions, started to use the terms *Vorpommern and Hinterpommern*, reserving the name *Pomerellen*¹³ for the Polish Gdansk Pomerania (Fig. 15).

Since 1947, *Vorpommern* has officially become *Ostmecklenburg*. After the lands had been dissolved and a new administrative structure had been introduced in the GDR, in 1952 the (German) Western Pomerania was divided into the districts Rostock, Neubrandenburg, and Frankfurt am Ode. Finally, the part of Pomerania that remained on the German side of the border was connected (in spite of the protests of local Protestant church structures) with Mecklenburg, to create, in 1990, a common *Bundesland – Mecklenburg-Vorpommern*.

As a result of these actions, considering the complete exchange of population in the Polish part of Pomerania, the regional border was, more or less consistently, "blurred" by subsequent "administrative reforms".

The part of Pomerania which was under Polish administration, was divided into the Szczecin and Koszalin voivodeships in 1950, and in 1975 further into the Szczecin, Koszalin, and Słupsk voivodeships.

In 1990, on the German side, the *Bundesland Mecklenburg-Vorpommern* was created, with the districts: Rostock, Schwerin, and

Neubrandenburg. The Pomeranian municipalities in the Frankfurt am Oder district were assigned to Brandenburg. On the Polish side of the border, the Western Pomeranian Voivodeship was created from the Szczecin and Koszalin voivodeships as a result of the administrative reform of 1999. The areas of the "Hinterpommerschen" located furthest to the east, i.e. the former Słupsk voivodeship, were assigned to the Pomeranian Voivodeship with its administrative capital in Gdansk.

In 1939, the Pomeranian Voivodeship had 2 393 844 inhabitants on the area of 38 401 km² in 2807 municipalities. This corresponds to an average population density of 62 inhabitants per 1 km².

Pomerania with most of the East Elbe region had become the medieval "bread-basket" of Western Europe. Until the end of its existence, Pomerania remained a typical agricultural region. Apart from grain trade and the related beer production, sea fishing (herrings) and lake fishing, production of potatoes and red beets were the main elements of the economy. Breeding horses, cows and sheep developed, especially in *Junckers' estates*.

The war activities that lasted until 1945 did not affect Pomerania directly, and most of the damage was suffered by cities that were looted and burnt after they had been conquered by the Red Army forces. Rural areas avoided damage, apart from certain castles and mansions whose owners

ciemnozielonymi jałowcami, były w swej surowej urodzie wyjątkową ozdobą tego kraju... Jego lasy i jeziora, wrzosowiska i pola, wzgórza i równiny tworzyły pokoleniową ciągłość i utożsamienie z tą ziemią, wierne przywiązanie do tego krajobrazu... Bo kto nie rozumie tego krajobrazu sercem, nie będzie mógł w nim przetrwać...."¹⁵.

Zakończenie

Z tego kulturowego tygla w wyniku przeszło 600-letniej terytorialnej zwartości, spajanej szeroko rozumianą kulturą rolną, wyłoniło się specyficzne, o silnej świadomości plemiennej społeczeństwo Pomorza ze swą oryginalną kulturą, tradycją i językiem (ryc. 19).

Skutkiem zmian granic Pomorzanie zniknęły z terenów położonych na wschód od Odry. W wyniku podjętych działań wysiedleńczych, jakie trwały na tzw. obszarze Ziemi Odzyskanych, do końca 1947 r. nastąpiła całkowita wymiana ludności. Owa opiewana do dziś w licznych wierszach i publikowanych wspomnieniach „wyśniona kraina pomorska” przestała tym samym istnieć (ryc. 16–20).

Pozostała jednak w sioście wpisany *genius loci*. Nasuwa się pytanie, czy ma szansę ponownie się odrodzić?

Przypisy

¹ Jako sioście pojętej symbiozy zamieszkującej tu od co najmniej VIII wieku ludność sło-

wiańskiej z utrwaloną świadomością plemienną (sanktuaria pogańskie w Ankonie i Rethra) i napływowej ludności germańskiej w sposób „naturalny” adaptującej stan zastany, nadającej mu własny ogład i tożsamość, by ostatecznie ukształtować się jako mieszkańcy odrębnej od innych niemieckich landów czy prowincji „kraju pomorskiego”, z własnym językiem (gwara dolnoniemiecka), herbem i hymnem.

² "Mine Heimat" Martha Müller-Grählert (1876–1939).

³ Wolfgang Köpp (2008): <http://www.alt-rehse.de/flucht.htm>

⁴ Wg F. Engela na terenie Pomorza występuje pięć typów wsi: 1. owalnica (w tym: duża owalnica, mała owalnica, bardzo duża owalnica i duża workowata owalnica), 2. wsie małe sakowe (w tym: mała okolnica i mała wieś sakowo-placowa), 3. wsie zabudowane wzdłuż drogi (w tym: duża ulicówka, mała wieś zaulkowa, wieś rzędowa, ulicówka sakowa, narożnikowa wieś rzędowa i wieś w kształcie podkowy), 4. wsie rozproszone (w tym: przysiółek i wielodrożnica), 5. wieś łanowa (w tym: wsie z promiennym układem pól o kształcie łanowym, owalnicy i ulicówki oraz kolonie).

Wg H. Szulc wyróżniono 6 typów wsi: 1. wsie nieregularne (w tym: drogowe, ślepe drogowe, małe owalnice rozdrożne), 2. wsie okrągłe i okolnice, 3. wsie regularne (w tym: duże ulicówki, duże owalnice, duże ślepe owalnice), 4. rzędówki bagienne, 5. kolonie

⁵ Na najstarszych mapach XVI wieku Morze Bałtyckie jest często określane jako „Morze Pomorskie”. Rymowanka, która prawdopodobnie pochodzi z Hesji (z czasu wojny trzydziestoletniej) wskazuje na odmianę nazwy, która była w tym kraju zwyczajowa: „Pommerland spłoneła...”. Do połowy XX wieku znane też było w krajach niemieckojęzycznych określenie Pomorza Wschodniego jako „Kaschubeneck”.

⁶ Porównaj „Regiony w dziejach Polski. Pomorze Zachodnie w Tysiącleciu”, (red.) Bartnik P., Kozłowski K., Szczecin 2000, s. 11.

⁷ Póki co ludność zamieszkująca na obszarze, który w Polsce identyfikujemy jako „Pomorze Zachodnie”, nie ma swego lokalnego hymnu

i nic nie wskazuje na to, by oczekiwano tego rodzaju pieśni.

⁸ Po utworzeniu po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. nowego landu pod nazwą „Meklemburgia i Pomorze Przednie” (szybko zastąpionego charakterystyczną w brzmieniu nazwą: „Meklemburgia-Pomorze Przednie”) już w 1993 r. został rozpisany konkurs na hymn: „Zrobiliśmy to wówczas, aby **móc stworzyć tożsamość dla kraju** związkowego Meklemburgia-Pomorze Przednie. Jesteśmy tak zwanym krajem dzielonym: Meklemburgia Pomorze Przednie. A my powiedzieliśmy: może uda nam się stworzyć tożsamość dla kraju za pomocą tej piosenki.” https://www.deutschlandfunkkultur.de/mecklenburg-vorpommern-auf-der-suche-nach-einerhymne.1001.de.html?dram:article_id=361754/

⁹ Tu w wolnym tłumaczeniu „Das Heimatlied” (pieśń o Ojczyźnie) do melodii z piosenki „Freiheit, die ich meine” autorstwa Karla Groosa napisana przez Adolfa Pompe w 1851 roku.

¹⁰ Pojęcie „Pomorze Zachodnie” (sformułowane po 1945 r.) obejmowało początkowo obszar tzw. III Okręgu Pomorze Zachodnie, następnie od 1946 r. – województwo szczecińskie, a w latach 1950–1975 województwa szczecińskie i koszalińskie.

¹¹ Wg <https://teatrnn.pl/dziedzictwo-wsi/jak-kszaltowaly-sie-regiony-polski/>

¹² Wg mapy za Białecki T. Pomorze Zachodnie X–XX wiek. Szkic geograficzno-administracyjny, w: Pomorze Zachodnie w tysiącleciu, red. Bartnik P., Kozłowski K., Szczecin 2000, s. 11–17.

¹³ W XII w. pod pojęciem Pomorza rozumiano również tereny położone daleko na zachód od Odry, łącznie z Dyminem. Ostatecznie termin pojęcia Pomorze ukształtował się w XIII i XIV wieku. Był to okres, kiedy na zachodzie nastąpiło przyłączenie do państwa pomorskiego wyspy Rugii, a na południu i południowym zachodzie utracono szereg terytoriów na rzecz Brandenburgii.

¹⁴ <https://de.wikipedia.org/wiki/Pomerellen>

Fig. 16. Max Pechstein „Evening in Pomerania”, oil on canvas, ca. 1942

Ryc. 16. Max Pechstein „Wieczór na Pomorzu”, olej na płótnie, ok. 1942 r.

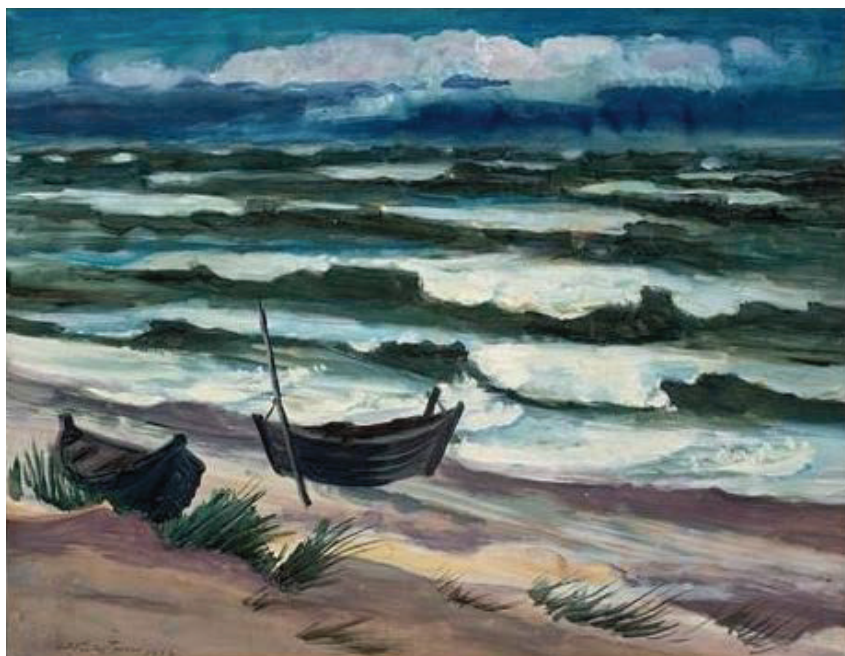

Fig. 17. Max Pechstein „Stormy sea”, watercolour and gouache on paper, ca. 1936

Ryc. 17. Max Pechstein „Wzburzone morze”, akwarela i gwasz na papierze, 1936 r.

did not want to leave them or did so too late.

Paradoxically, the cultural landscape of the part of Pomerania that fell into the new borders of Poland, suffered the most damages only after the end of the war. Even until mid-1950s, Western Pomerania was looted and devastated in an uncontrolled way by Soviet troops stationed there and by Polish looters. Negative attitude towards “everything German” of the new settlers brought here against their will and, as they believed, only temporarily, did not foster the protection of existing cultural heritage and the surviving economic potential.

Stary dąb (Old Oak)

(symbol of Pomerania and West Prussia)
(symbol Pomorza i Prus Zachodnich)

Kiedy myślę o moim dzieciństwie, to drzewo staje mi przed oczami i budzi nieme pytanie, ile warte są nasze marzenia.

Samotny stoi stary dąb. O ubóstwie, strachu i cierpieniu, rozciągniętym jak ostrzeżenie, wysoko nad gałęziami, w ponurym zachodzie słońca.

Przez siedemset długich zim był w stanie wytrzymać wszystkie burze, a potem bez opieki i obrony padł w wielkim pożarze.

Ale drzewo nie umarło. Niczym błogosławieństwo nowe młode gałęzie przebijają się znów ku świtowi. (...)

Wolfgang Köpp (1991)

Melancholic, infinite space of the fields, forests and moorlands, large and small, sometimes gloomy

Fig. 18. Dolsk (until 1945 Germ. *Dölzig*) – ruins of the palace¹⁵

Ryc. 18. Dolsk (do 1945 r. niem. *Dölzig*) – ruiny pałacu¹⁶

¹⁵ Wolfgang Köpp: <http://www.alt-rehse.de/flucht.htm>

¹⁶ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolsk_\(województwo_zachodniopomorskie\)/](https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolsk_(województwo_zachodniopomorskie))

¹⁷ https://www.google.com/search?q=karte+der+historischen+dorfformen&tbn=isch&source=hp&sa=X&ved=2ahUKEwi4kJm69a_kAhXtlosKHSooCcUQsAR6BAgFEAE&biw=2400&bih=1110&dpr=0.8#imgre=_

Literature – Literatura

1. Barwiński M., 2013. Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
2. Borzyszkowska-Szewczyk M., 2010. Obraz wsi pomorskiej w literaturze wspomnieniowej potomków szlachty pruskiej po 1945 roku (Das Bild des pommerschen Dorfes in den autobiographischen Schriften der Nachkommen des preußischen Adels nach 1945) [w:] Dzieje wsi pomorskiej. IX Międzynarodowa Konferencja

Naukowa, Kłopotowo gmina Dygowo, powiat kołobrzeski, 21–23 maja 2010, materiały pod red. A. Chludzińskiego i R. Gazińskiego, Wydawnictwo Jasne.

3. Bottger Ludwig, 1890. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T. 3, Bd. 1, H. 2, Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe. Kreis Belgrad und Nachträge zum Kreise Colberg-Körlin. Commissions-Verlag von Léon Saunier's Buchhandlung, Stettin.
4. Bronisch G., Ohle W., 1939. Kreis Kammin-Land. Stettin (reprint: Kleier Travel, Hagen, 1984).
5. Bronisch G., Ohle W., Teichmüller H., 1939. Kreis Butow. Stettin.
6. Ohle W., Baier G., 1939. Kreis Rugen. Stettin (reprint: Steinbecker Verlag, 1997).
7. Engel F., 1963. Historischer Atlas von Pommern. Neue Folge, Karte 3: Karte der historischen Dorfformen. Mit Euler-Veröffentlichungen der

Historischen Kommission für Pommern, Reihe III, Karte 3), Kolonia.

8. Fischer G., 1925. Unser Pommerland – Monatschrift für das Kulturleben der Heimat. Stettin.

9. Florek E., 2009. Walory przyrodniczo-krajobrazowe i kulturowe gminy Sławno. Historia i kultura ziemi sławieńskiej, 265–285.

10. Gaziński R., Chludziński A. (red.), 2004. Dzieje wsi pomorskiej, III Międzynarodowa Konferencja, Dygowo-Szczecin.

11. Gutsche E., 2010. Malarze, miejscowości i widoki Pomorza Zachodniego w pierwszej połowie XX wieku, część 1. (Maler, Orte und Landschaften in Hinterpommern in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Teil 1) Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański.

12. Gwiżdowska E., 2009. Pośród pól i lasów nad środkowym biegiem Wieprzy. Gmina wiejska Sławno na dawnych mapach i widokach”. Historia i kultura ziemi sławieńskiej, 128–200.

13. Henning R., 1882. Das Deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung. Strassburg.

14. Hinz J., 1997. Pommern Lexikon (Geografie-Geschichte-Kultur). Bechtermunz Verlag.

15. Isański J. (red.), 2017. Pamiętnik Heleny Wróblewskiej, mieszkanki Ziemi Zachodnich. Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Rocznik Ziemi Zachodnich, 1.

16. Kopydłowski J., 2000. Przemiany demograficzne na ziemi bytowskiej po 1945 roku. Nasze Pomorze, 2, 118–139.

17. Korek R.T., 2010. Adaptacja czy asymilacja? Jak pomorska wieś Gorzysław stała się nowym domem dla osadników z Akcji „Wisła” (Adaptation oder Assimilation? Wie ein pommersches Dorf Gorzysław (Arnsberg) bei Trzebiatów

Fig. 19. Weizacker, Pomerania, folk costumes from the area of Pyrzyce, according to lithograph, ca. 1869¹⁶

Ryc. 19. Weizacker, Pomorze, kostiumy ludowe z okolic Pyrzyce wg litografii, ok. 1869 r.¹⁷

Fig. 20. Country house in Przytorze (contemporary photo)

Ryc. 20. Chata wiejska w Przytorze (zdjęcie współczesne)

lakes between forests and blooming fields, between those villages and towns, without the glamour of wealth, but marked by the incessant labour and indispensable will to persist of the residents of this vast shoreland.

This is our home in the East, marked by dunes, sand and fishing nets... Forests that seem so dangerous and sometimes dark and strange... Moorlands, topped by single high loads, with frequent, partly overgrown and partly straight mangroves, intertwined with dark green junipers, were, in their rugged beauty, a unique ornament of the land... Its forests and lakes, moorlands and fields, hills and plains created a continuity of generations and identifying with the land, a faithful bond to the landscape... Because those who do not understand this landscape with their hearts, will not be able to survive in it...¹⁴

Conclusion

After over 600 years of territorial cohesion, united by a widely understood farming culture, a specific community of Pomeranians, with their unique culture, traditions and language emerged from this cultural melting pot (Fig. 19).

As a result of the changes in borders, Pomeranians disappeared from the areas located east of Odra Rive. The deportations that took place in the area of the so-called Recovered Territories resulted in a complete exchange of population by the end

(Treptow) zu einem neuen Zuhause für die Ansiedler von der Aktion „Wisła“ wurde. [w:] *Dzieje wsi pomorskiej: IX Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kłopotowo gmina Dygowo, powiat kołobrzeski, 21–23 maja 2010, materiały pod red. A. Chłudzińskiego i R. Gazińskiego*, Wydawnictwo Jasne.

18. Kozłowski K., 2005. Nastroje społeczne na Pomorzu Zachodnim na tle procesów osiedleńczych (1945–1947). *Dzieje Najnowsze, Rocznik XXXVII*, 151–176.

19. Kwiatkowska E., 1969. *Historischer Atlas von Pommern, Karte 3: Karte der historischen Dorfformen*, oprac. F. Engel, Köln–Graz [w:] *Zapiski Historyczne. Poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich, Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Tom 34, Nr 2*, 101–104.

20. Lohf B., 1983. *Pomerns Geschichte seit Bronzezeit bis 1946*. Berlin, 64.

21. Maciorowski M. (red.), 2011. „Sami swoi i obcy. Z kresów na kresy. Prawdziwe historie wypędzonych”. Warszawa.

22. Machemehl G., 2011. *Akwarele. Wystawa w 100. rocznicę urodzin (1911–1970)*, Katalog. Trzebiatów, Jarosławiec.

23. May I., 1980. *Dialekty niemieckie i ich renesans*, *Przegląd Zachodni*, nr 5–6.

24. Mielke W., 1995. *Gartz bliwt Gartz – Eine Liebeserklärung an die pommersche Heimat*.

25. Mitkowski J., 1946. *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski*. Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań.

26. *Nasze Pomorze*, 2000. *Rocznik Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie*, Nr 2, Wyd. Bytów.

27. Ostrowska-Wójcik H., Soja H., 2001. *Średniowieczna wieś Swołowo – przykład pomorskiego dziedzictwa kulturowego*. *Nasze Pomorze, Rocznik Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie*, 70–83.

28. Quirin Karl, 1986. *Die deutsche Ost-siedlung im Mittelalter*. Göttingen.

29. Raszeja E., 2009. *Krajobraz kulturowy – relikw przeszłości czy żywe dziedzictwo? Wnioski z badań na terenie wsi Sławsko i Wrześnica* [w:] *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, 241–264.

30. Rautenberg G., 1978. *Pommersches Heimatbuch*.

31. Rybarczyk K., 2010. *Historia zasiedlenia wsi Gosław po 1945 roku oraz kształtowanie się tożsamości jej mieszkańców (Geschichte der Besiedlung des Dorfes Gosław (Gützlaffshagen) nach 1945 und Identitätsgestaltung seiner Einwohner)* [w:] *Dzieje wsi pomorskiej. IX Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kłopotowo gmina Dygowo, powiat kołobrzeski, 21–23 maja 2010, materiały pod red. A. Chłudzińskiego i R. Gazińskiego*, Wydawnictwo Jasne.

32. Słabig A., 2013. *Ukraińcy na Pomorzu Środkowym w latach 1975–1989 – liczebność, rozmieszczenie, działalność społeczno-kulturalna i wyznaniowa, zagadnienie emigracji, inwigilacja*. *Słupskie Studia Historyczne*, nr. 19, 239–266.

33. Skowronek R., 1975. *Pommerland, Aufstieg-Verlag*.

34. *Skorowidz nazw miejscowości Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, 1947. Instytut Zachodni, Poznań.

35. Sroka J. (red.), 2008. *Mój los był tylko jednym spośród wielu milionów. Powiat sławieński w roku 1945. Wspomnienia dawnych mieszkańców*. Sławno.

36. Schmidt R., 2009. *Das Historische Pommern. Personen-Orte-Ereignisse*, Böhlau Cologne.

37. Szmidt K.F., 1937. *Deutsche Erde und Deutsche Landschaft*. Berlin und Stuttgart.

38. Szulc H., 1988. *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*. *Prace Geograficzne* nr 149, 70–83.

28. Quirin Karl, 1986. *Die deutsche Ost-siedlung im Mittelalter*. Göttingen.

29. Raszeja E., 2009. *Krajobraz kulturowy – relikw przeszłości czy żywe dziedzictwo? Wnioski z badań na terenie wsi Sławsko i Wrześnica* [w:] *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, 241–264.

30. Rautenberg G., 1978. *Pommersches Heimatbuch*.

31. Rybarczyk K., 2010. *Historia zasiedlenia wsi Gosław po 1945 roku oraz kształtowanie się tożsamości jej mieszkańców (Geschichte der Besiedlung des Dorfes Gosław (Gützlaffshagen) nach 1945 und Identitätsgestaltung seiner Einwohner)* [w:] *Dzieje wsi pomorskiej. IX Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kłopotowo gmina Dygowo, powiat kołobrzeski, 21–23 maja 2010, materiały pod red. A. Chłudzińskiego i R. Gazińskiego*, Wydawnictwo Jasne.

32. Słabig A., 2013. *Ukraińcy na Pomorzu Środkowym w latach 1975–1989 – liczebność, rozmieszczenie, działalność społeczno-kulturalna i wyznaniowa, zagadnienie emigracji, inwigilacja*. *Słupskie Studia Historyczne*, nr. 19, 239–266.

33. Skowronek R., 1975. *Pommerland, Aufstieg-Verlag*.

34. *Skorowidz nazw miejscowości Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, 1947. Instytut Zachodni, Poznań.

35. Sroka J. (red.), 2008. *Mój los był tylko jednym spośród wielu milionów. Powiat sławieński w roku 1945. Wspomnienia dawnych mieszkańców*. Sławno.

36. Schmidt R., 2009. *Das Historische Pommern. Personen-Orte-Ereignisse*, Böhlau Cologne.

37. Szmidt K.F., 1937. *Deutsche Erde und Deutsche Landschaft*. Berlin und Stuttgart.

38. Szulc H., 1988. *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*. *Prace Geograficzne* nr 149, 70–83.

39. Szymski A., Rzeszotarska-Palka M., Pawłowski W., Ignaczak-Felińska J., 2006. *Wieś pomorska wczoraj i dziś*. Wydawnictwo Walkowska, Szczecin.

40. Szymski A., 2009. *Archetypiczne wartości wsi pomorskiej. Tożsamość wsi pomorskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym (szanse i zagrożenia)*. *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 12*, Sosnowiec.

41. Ślaski K., 1948. *Dzieje polskości na Pomorzu Zachodnim. Przegląd Zachodni*, nr 7–8. Wyd. Instytut Zachodni, Poznań, 89–101.

42. Świątkowski M., 1999. *Środowisko geograficzne Pomorza Zachodniego i Środkowego – walory przyrodnicze i gospodarcze* [w:] *Regionalizm pomorski, Tom I, Historia, kultura, towarzystwa społeczno-kulturalne*, wyd. Krajowy Ośrodek Dokumentacji RTK w Ciechanowie i Szczecińskie Towarzystwo Kultury Szczecin, 39–53.

43. Świrko A., 2008. *Szlakiem dawnych rodów pomorskich (von Manteuffel, von Kleist, von Glasenapp, von Wedel)*. *Przewodnik turystyczny. Karlino, Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty*.

44. Vollack M., 1999. *Das Kolberger Land- Seine Stadte und Dorfer. Ein pommersches Haimatbuch*, Husum.

45. Wahrmann M., 1911. *Landeskunde der Provinz Pommern*, F. Hirt Verlag, 1911 r. (reprint: Wolfenbüttel, Melchior Verlag, 2005).

46. Walczak K., 2000. *Strój ludowy na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego*. *Nasze Pomorze*, 2, 24–43.

47. Wicherkiewicz T., 2007. *Tożsamość etniczna a język regionalny na przykładzie dolnoniemieckiego i limburskiego* [w:] *Obract-Prondziński C. (red.) Kim*

Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wyd. Ossolineum, Wrocław.

39. Szymski A., Rzeszotarska-Palka M., Pawłowski W., Ignaczak-Felińska J., 2006. *Wieś pomorska wczoraj i dziś*. Wydawnictwo Walkowska, Szczecin.

40. Szymski A., 2009. *Archetypiczne wartości wsi pomorskiej. Tożsamość wsi pomorskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym (szanse i zagrożenia)*. *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 12*, Sosnowiec.

41. Ślaski K., 1948. *Dzieje polskości na Pomorzu Zachodnim. Przegląd Zachodni*, nr 7–8. Wyd. Instytut Zachodni, Poznań, 89–101.

42. Świątkowski M., 1999. *Środowisko geograficzne Pomorza Zachodniego i Środkowego – walory przyrodnicze i gospodarcze* [w:] *Regionalizm pomorski, Tom I, Historia, kultura, towarzystwa społeczno-kulturalne*, wyd. Krajowy Ośrodek Dokumentacji RTK w Ciechanowie i Szczecińskie Towarzystwo Kultury Szczecin, 39–53.

43. Świrko A., 2008. *Szlakiem dawnych rodów pomorskich (von Manteuffel, von Kleist, von Glasenapp, von Wedel)*. *Przewodnik turystyczny. Karlino, Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty*.

44. Vollack M., 1999. *Das Kolberger Land- Seine Stadte und Dorfer. Ein pommersches Haimatbuch*, Husum.

45. Wahrmann M., 1911. *Landeskunde der Provinz Pommern*, F. Hirt Verlag, 1911 r. (reprint: Wolfenbüttel, Melchior Verlag, 2005).

46. Walczak K., 2000. *Strój ludowy na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego*. *Nasze Pomorze*, 2, 24–43.

47. Wicherkiewicz T., 2007. *Tożsamość etniczna a język regionalny na przykładzie dolnoniemieckiego i limburskiego* [w:] *Obract-Prondziński C. (red.) Kim*

Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wyd. Ossolineum, Wrocław.

39. Szymski A., Rzeszotarska-Palka M., Pawłowski W., Ignaczak-Felińska J., 2006. *Wieś pomorska wczoraj i dziś*. Wydawnictwo Walkowska, Szczecin.

40. Szymski A., 2009. *Archetypiczne wartości wsi pomorskiej. Tożsamość wsi pomorskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym (szanse i zagrożenia)*. *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 12*, Sosnowiec.

41. Ślaski K., 1948. *Dzieje polskości na Pomorzu Zachodnim. Przegląd Zachodni*, nr 7–8. Wyd. Instytut Zachodni, Poznań, 89–101.

42. Świątkowski M., 1999. *Środowisko geograficzne Pomorza Zachodniego i Środkowego – walory przyrodnicze i gospodarcze* [w:] *Regionalizm pomorski, Tom I, Historia, kultura, towarzystwa społeczno-kulturalne*, wyd. Krajowy Ośrodek Dokumentacji RTK w Ciechanowie i Szczecińskie Towarzystwo Kultury Szczecin, 39–53.

43. Świrko A., 2008. *Szlakiem dawnych rodów pomorskich (von Manteuffel, von Kleist, von Glasenapp, von Wedel)*. *Przewodnik turystyczny. Karlino, Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty*.

44. Vollack M., 1999. *Das Kolberger Land- Seine Stadte und Dorfer. Ein pommersches Haimatbuch*, Husum.

45. Wahrmann M., 1911. *Landeskunde der Provinz Pommern*, F. Hirt Verlag, 1911 r. (reprint: Wolfenbüttel, Melchior Verlag, 2005).

46. Walczak K., 2000. *Strój ludowy na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego*. *Nasze Pomorze*, 2, 24–43.

47. Wicherkiewicz T., 2007. *Tożsamość etniczna a język regionalny na przykładzie dolnoniemieckiego i limburskiego* [w:] *Obract-Prondziński C. (red.) Kim*

Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wyd. Ossolineum, Wrocław.

39. Szymski A., Rzeszotarska-Palka M., Pawłowski W., Ignaczak-Felińska J., 2006. *Wieś pomorska wczoraj i dziś*. Wydawnictwo Walkowska, Szczecin.

40. Szymski A., 2009. *Archetypiczne wartości wsi pomorskiej. Tożsamość wsi pomorskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym (szanse i zagrożenia)*. *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 12*, Sosnowiec.

41. Ślaski K., 1948. *Dzieje polskości na Pomorzu Zachodnim. Przegląd Zachodni*, nr 7–8. Wyd. Instytut Zachodni, Poznań, 89–101.

42. Świątkowski M., 1999. *Środowisko geograficzne Pomorza Zachodniego i Środkowego – walory przyrodnicze i gospodarcze* [w:] *Regionalizm pomorski, Tom I, Historia, kultura, towarzystwa społeczno-kulturalne*, wyd. Krajowy Ośrodek Dokumentacji RTK w Ciechanowie i Szczecińskie Towarzystwo Kultury Szczecin, 39–53.

43. Świrko A., 2008. *Szlakiem dawnych rodów pomorskich (von Manteuffel, von Kleist, von Glasenapp, von Wedel)*. *Przewodnik turystyczny. Karlino, Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty*.

44. Vollack M., 1999. *Das Kolberger Land- Seine Stadte und Dorfer. Ein pommersches Haimatbuch*, Husum.

45. Wahrmann M., 1911. *Landeskunde der Provinz Pommern*, F. Hirt Verlag, 1911 r. (reprint: Wolfenbüttel, Melchior Verlag, 2005).

46. Walczak K., 2000. *Strój ludowy na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego*. *Nasze Pomorze*, 2, 24–43.

47. Wicherkiewicz T., 2007. *Tożsamość etniczna a język regionalny na przykładzie dolnoniemieckiego i limburskiego* [w:] *Obract-Prondziński C. (red.) Kim*

Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wyd. Ossolineum, Wrocław.

of 1947. Thus, the “dream land of Pomerania”, described in numerous poems and published memoirs until today, ceased to exist (Fig. 16–20).

Still, it remained in a specific *genius loci*. The question remains: does it have a chance to be revived?

Endnotes

¹ As a specifically understood symbiosis of the Slavic population who had lived here at least since the 8th century, with its rooted tribal awareness (pagan sanctuaries in Ankona and Rethra) and the incoming German population, who adapted the existing state in a “natural” way, giving it their own insight and identity, to finally form the population different from that of other German lands or provinces of the “Pomeranian land”, with its own language (Low German dialect), coat of arms and anthem.

² “Mine Heimat” Martha Müller-Grählert (1876–1939).

³ Wolfgang Köpp (2008): <http://www.alt-rehse.de/flucht.htm>

⁴ According to F. Engel, there are five types of villages in Pomerania: 1. Oval village (including: big oval village, small oval village, very big oval village and large baggy oval village), 2. Little sack villages (including: radial development village and small sack-square village), 3. Villages built along roads (including: large linear settlement, small alley settlement, row village, sack linear settlement, corner row village and horseshoe-shaped village), 4. Dispersed villages (including hamlets and villages along several roads), 5. Field villages (including villages with radial arrangement of fields of a plot shape, oval villages and linear settlements and colonies).

H. Szulc distinguished 6 types of villages: 1. Irregular villages (including road villages, blind road villages, small crossroad oval villages), 2. Round and radial arrangement villages, 3. Regular villages (including: large linear settle-

ments, large oval villages, large blind oval villages), 4. Marsh row villages, 5. colonies.

⁵ Cf. „Regiony w dziejach Polski. Pomorze Zachodnie w Tysiącleciu”, (ed.) Bartnik P., Kozłowski K., Szczecin 2000, p. 11.

⁶ So far, the population that inhabits the region identified as “Western Pomerania” in Poland does not have a local anthem and there are no signs that such song would be expected.

⁷ After Germany was reunited in 1990 and the new Bundesland Mecklenburg-Vorpommern was created ((which was quickly replaced by the characteristically sounding name Mecklenburg – Vorpommern) as early as in 1993 a competition for the local anthem was announced: “We did it then to be able to **create an identity for the land** Mecklenburg-Vorpommern. We are a so-called divided land: Mecklenburg-Vorpommern. And we said: maybe we could create an identity for this land with use of this song.” https://www.deutschlandfunkkultur.de/mecklenburg-vorpommern-auf-der-suche-nach-einerhymne.1001.de.html?dram:article_id=361754/

⁸ Here, in the author’s translation “Das Heimatlied” (The Homeland Song) sung to the melody of the song “Freiheit, die ich meine” by Karal Groos written by Adolf Pompe in 1851.

⁹ The meaning of the term “Western Pomerania”(coined after 1945) initially included the area of the so-called 3rd District Western Pomerania, later, after 1946 – the Szczecin Voivodeship, and in the years 1950–1975 the Szczecin and Koszalin Voivodeships.

¹⁰ <https://teatrnn.pl/dziedzictwo-wsi/jak-kszaltowaly-sie-regiony-polski/>

¹¹ According to the map in: Białecki T. Pomorze Zachodnie X–XX wiek. Szkic geograficzno-administracyjny, in: Pomorze Zachodnie w tysiącleciu, ed. Bartnik P., Kozłowski K., Szczecin 2000, pp. 11–17.

¹² In the 12th century, the term Pomerania included also areas situated far to the west from the Odra River, including Dymino. The term “Pomerania” was finally defined in the 13th and 14th centuries, when the Island of Rugia was incorporated in the Pomeranian land in the

West and several territories in the South and South-West were lost to Brandenburg.

¹³ <https://de.wikipedia.org/wiki/Pommerellen>

¹⁴ Wolfgang Köpp: <http://www.alt-rehse.de/flucht.htm>

¹⁵ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolsk_\(wojew%C3%B3dztwo_zachodniopomorskie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolsk_(wojew%C3%B3dztwo_zachodniopomorskie))

¹⁶ https://www.google.com/search?q=karte+der+historischen+dorfformen&tbm=isch&source=hp&sa=X&ved=2ahUKewi4kjm69a_kAhXtlosKHSooCcUQsAR6BAGFEAE&biw=2400&bih=1110&dpr=0.8#imgrc=_

są Kaszubi? Nowe tendencje w badaniach społecznych. Instytut Kaszubski, Gdańsk.

48. Witek M., Witek W., 2010. Zespoły folwarczne w gminie Gościno – charakterystyka układów przestrzennych i budownictwa (Vorwerksbauten in der Gemeinde Gościno (Gr. Jestin) Charakteristik des Raumsystems und des Bauwesens) [w:] IX Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kłopotowo gmina Dygowo, powiat kołobrzeski, 21–23 maja 2010, materiały pod red. A. Chłodzińskiego i R. Gazińskiego., Wydawnictwo Jasne, 349–358.

49. Witek M., Witek W., 2009. Typologia wiejskich układów przestrzennych w gminie Sławno. Historia i kultura ziemi sławieńskiej, t. IX, 201–239.

50. Thiede K., 1937. Deutsche Bauernhauser, Lipsk.

51. Tümmler H. 2005. Heimat Atlas für die Provinz Pommern. Melchior-Verl.

52. Tkacz V., 2000. Muzeum Wsi Sławińskiej w Klukach – rola i znaczenie dla lokalnej społeczności. Nasze Pomorze, 2, 61–69.

53. Zajchowska S., 1950. Owalnica, typ starej wsi między Łabą a wschodnią granicą Pomorza. Przegląd Zachodni, nr 9/10, Poznań.

54. Zdrojewski E.Z, 1997. Wybrane typy genetyczno-historyczne wsi w województwie śląskim. Śląskie Studia Historyczne, nr 5, 239–251.

Strony internetowe – Websites

55. Findling Agnieszka: Historia Lotynia – od założenia wsi do 1945 roku, <http://www.szczecinek.net.pl/lotyn/historia.html>

56. Historia wsi Turowo, http://www.neustettinsnachbarn.de/index_pl.php?site=static&staticID=12

57. Niemieckie osadnictwo na wschodzie, https://www.wikiwand.com/de/Deutsche_Ostsiedlung

Sources of illustrations – Źródła ilustracji

Ryc. 1. <https://www.ebay.ie/itm/Aquarell-Otto-Thiele-Berlin-Pommern-Mark-Landschaft-SeelImpressionismus-173879548087>

Ryc. 2. <https://www.svz.de/regionales/mecklenburg-vorpommern/Ausstellung-im-StaatlichenMuseum-Schwerin-Carl-Malchin-Der-Maler-Mecklenburgs-id24556477.html>

Ryc. 3a,b. Franc Engel (Hg): Historischer Atlas von Pommern. Neue Folge, Karte 3: Karte der historischen Dorfformen. Mit Eurlauterungsheft

Ryc. 4a,b. Halina Szulc „Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim”

Ryc. 5a. <https://histmag.org/krainy-historyczne-w-polsce-10-faktow-ktore-warto-poznac13225/3>

Ryc. 5b. J.M. Piskorski, Pomorze plemienne. Historia – Archeologia – Językoznawstwo, Poznań 2002, s. 27

Ryc. 6. Procentowy udział ludności ukraińskiej według Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 r. Ryc. 7. <https://www.zvab.com/kunst-grafik-poster/POLEN-VARZIN-WARCINOPOMMERN-Landschaft-Dorf/16090266411/bd>

Ryc. 8a–e. <https://encyklopedia.interia.pl/geografia-nauki-pokrewne/krainy-geograficzne/newspolska-podzial-terytorialny-nld,2025206>

Ryc. 9a. Alfred Baldamus, Julius Koch, F.W. Putzger (dir), Ernst Schwabe and others: *Historischer Schul-Atlas*, Velhagen & Klasing publ., Bielefeld and Leipzig 1893

Ryc. 9b. https://www.wikiwand.com/de/Deutsche_Ostsiedlung

Ryc. 10. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomorze_\(prowincja\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomorze_(prowincja))

Ryc. 11. <http://www.der-familienstammbaum.de/pommern/pommernlied>

Ryc. 12. <https://encyklopedia.interia.pl/geografia-nauki-pokrewne/krainy-geograficzne/news-polskapodzial-terytorialny-nld,2025206>

Ryc. 13a. <https://teatrnn.pl/dziedzictwo-wsi/jak-kszaltowaly-sie-regiony-polski/>

Ryc. 13b. Białecki T. Pomorze Zachodnie X–XX wiek. Szkic geograficzno-administracyjny, [w:] Pomorze Zachodnie w tysiącleciu, red. Bartnik P., Kozłowski K., Szczecin 2000, s. 1117

Ryc. 14. Archiwum KAWTiMP ZUT

Ryc. 15. Wikimedia Commons

Ryc. 16. w domenie publicznej

Ryc. 17. w domenie publicznej

Ryc. 18. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolsk_\(wojew%C3%B3dztwo_zachodniopomorskie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolsk_(wojew%C3%B3dztwo_zachodniopomorskie))

Ryc. 19. http://pomeranica.pl/wiki/Str%C3%B3j_pyrzycki Ryc. 20. Archiwum KAWTiMP ZUT